

Research Article
An Analysis of the Role of Religion in Socio-Mental Health in the Face of the Covid-19 Pandemic

Gholamreza Tajbakhsh¹
Hossein Ebrahimzadeh Asamin³

Javad Maddahi²
Reza Ramezani⁴

Received: 18/01/2021

Accepted: 23/06/2022

Abstract

The globalization of Covid-19, the high rate of disease transmission and mortality resulting from it, has explicitly persuaded researchers and thinkers, especially sociologists, to consider it a social issue. This study aims to discover the interpretation and meaning of religion from the perspective of male students living in Tehran in the face of the Covid-19 pandemic and its impact on their mental and social health. The research

-
1. Associate Professor, Department of Sociology, Ayatollah Boroujerdi University, Tehran, Iran. (Corresponding author) tajbakhsh_gr@yahoo.com.
  2. PhD in Sociology and Researcher, Department of Family Studies, Research Institute of Humanities and Social Studies, Jihad University of Tehran, Iran. madahei@yahoo.com.
  3. Associate Professor, Department of Social Sciences, Sistan and Baluchestan University, Zahedan, Iran. ebram290@yahoo.com.
  4. Faculty member of Islamic Knowledge Department, Ayatollah Boroujerdi University, Tehran, Iran. ramazani@yahoo.com.

---

* Tajbakhsh, Gh., & Maddahi, J., & Ebrahimzadeh Asamin H., & Ramezani, R. (1401 AP). An Analysis of the Role of Religion in Socio-Mental Health in the Face of the Covid-19 Pandemic. *Journal of Islam and Social Studies*, 10(37), pp. 152-180. DOI: 10.22081 / JISS.2022.63040.1889.

Copyright © 2021, Author (s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) which permits copy and redistribute the material just in noncommercial usages, provided the original work is properly cited.

---

method of the present paper is qualitative and the strategy of the underlying theory has been used. For this purpose, in-depth and semi-structured interviews were conducted with 23 male students living in Tehran who were selected by purposive sampling and snowball methods. Eight main topics and one core topic were extracted through the data coding system including fear of death, strengthening thinking and belief in the hereafter and the world after death, highlighting the ritual aspect of religiosity, strengthening the belief aspect of religion, religion and peace during the pandemic, strengthening social capital and social health during the pandemic outbreak, the emergence of new meanings of life, and changes in diet and lifestyle. In addition, "Covid-19 pandemic and return to spirituality" was selected as the core topic, and finally, the paradigm model extracted from the data was set up. The findings suggested that male students in the face of the Covid-19 pandemic had significantly strengthened religiosity in the belief and ritual aspects or experienced a return to spirituality. Furthermore, the role of religion in improving the mental and physical health of these people in the face of the Covid-19 pandemic is significant and important. An issue that in the global age with an individualistic culture, invites the human eye to concepts such as cohesion and solidarity, intimacy and social participation, charity in crisis and peace in life.

Keywords

Covid 19, Religion, Students, Social and Mental Health, Pandemic, Tehran.

مقاله پژوهشی

واکاوی نقش دین در سلامت اجتماعی- روانی

در مواجهه با پاندمی کووید-۱۹

غلامرضا تاجبخش^۱   جواد مداحی^۲

حسین ابراهیمزاده آسمین^۳   رضا رضانی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۸   تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۰۲

چکیده

جهانی شدن کووید-۱۹، آمار بالای سرایت بیماری و مرگ و میر ناشی از آن، پژوهشگران و اندیشمندان این موضوع به ویژه جامعه‌شناسان را به صورت آشکاری مجاب کرده تا آن را مسئله‌ای اجتماعی بدانند. هدف این پژوهش، کشف تفسیر و معنای دین از منظر دانشجویان پسر ساکن شهر تهران در مواجهه با پاندمی کووید-۱۹ و تأثیر آن بر سلامت روانی اجتماعی آنان می‌باشد. روش پژوهش مقاله حاضر، کیفی و از راهبرد نظریه زمینه‌ای استفاده شده است. به این منظور با ۲۳ دانشجوی پسر ساکن شهر تهران که با روش نمونه‌گیری هدفمند و استراتژی گلوله برفی انتخاب شده بودند، مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساختار یافته انجام شد. هشت مقوله اصلی و یک مقوله هسته از خلال نظام کدگذاری داده‌ها

۱. دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه آیت‌الله العظمی بروجردی علیه السلام، بروجرد، ایران (نویسنده مسئول).

tajbakhsh_gr@yahoo.com

۲. دکتری جامعه‌شناسی و پژوهشگر گروه مطالعات خانواده پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی. تهران، ایران.
madahei@yahoo.com

۳. دانشیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
ebram290@yahoo.com

۴. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه آیت‌الله العظمی بروجردی علیه السلام، بروجرد، ایران.
ramazani@yahoo.com

* تاجبخش، غلامرضا؛ مداحی، جواد؛ ابراهیمزاده آسمین، حسین و رضانی، رضا. (۱۴۰۱). واکاوی نقش دین در سلامت اجتماعی- روانی در مواجهه با پاندمی کووید-۱۹. فصلنامه علمی - پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱۰ (۳۷)، صص ۱۵۲-۱۸۰.

DOI: 10.22081/JISS.2022.63040.1889

استخراج شد: ترس از مرگ، تقویت تفکر و اعتقاد نسبت به آخرت و جهان پس از مرگ، پررنگ شدن بعد مناسکی دین داری، تقویت بعد اعتقادی دین، دین و آرامش در دوران شیوع پاندمی، تقویت سرمایه اجتماعی و سلامت اجتماعی در دوران شیوع پاندمی، ظهور و بروز معانی جدید از زندگی، تغییر رژیم غذایی و سبک زندگی. همچنین، «پاندمی کووید-۱۹ و بازگشت به معنویت» به عنوان مقوله هسته انتخاب و درنهایت، مدل پارادایمی مستخرج از داده‌ها تنظیم شد. یافته‌ها بر این دلالت داشتند که دانشجویان پسر در مواجهه با پاندمی کووید-۱۹ به شکلی معنادار دین داری را در ابعاد اعتقادی و مناسکی در خود تقویت نموده و یا بازگشت به معنویت را تجربه کرده‌اند. همچنین نقش دین در بهبود سلامت روان و جسم این افراد در مواجهه با پاندمی کووید-۱۹، پررنگ و مهم می‌باشد؛ موضوعی که در عصر جهانی با فرهنگی فردگرا، نگاه بشر را به مفاهیمی مانند انسجام و همبستگی، صمیمیت و مشارکت اجتماعی، نیکوکاری در بحران و آرامش در زندگی دعوت می‌کند.

کلیدواژه‌ها

کووید-۱۹، دین، دانشجویان، سلامت اجتماعی و روانی، پاندمی، تهران.

مقدمه

در پایان دسامبر ۲۰۱۹م، شیوع مواردی از بیماری تنفسی در ووهان چین مشاهده شد. در ابتدا، این بیماری به‌عنوان سندرم شدید حاد تنفسی (SARS-COV-2) نام‌گذاری شد که بعداً در ۱۱ فوریه سال ۲۰۲۰م توسط سازمان بهداشت جهانی^۱ به کووید-۱۹ (COVID-19) تغییر نام یافت. این اپیدمی جهانی به‌سرعت تمام نقاط دنیا از اروپا تا آسیا را در بر گرفته و تعداد زیادی از مردم را در سراسر جهان به کام مرگ کشاند (Saleem et al, 2021, p. 2). این شیوع گسترده و تعداد بسیار زیاد مرگ‌های ناشی از آن، سلامت اجتماعی و روانی مردم جهان را دچار مشکلات جدی کرده است (Brooks et al, 2020, p. 395).

ویروس کووید-۱۹ (کرونا ویروس) ویران‌کننده‌ترین بحران بعد از جنگ جهانی است. ویروسی که زمینه‌ساز شکاف‌های اجتماعی و اقتصادی، تغییرات اجتماعی فراوان، ترس‌هایی همه‌گیر و احساس ناامنی در ابعاد گسترده شده و عادت‌واره‌هایی جدید را برای آدمیان در سراسر جهان خلق کرده است. ویروسی که با زایش اشکال مختلف (انگلیسی، هندی، دلتا)، سویه‌های جدیدی از پاندمی وحشت و ترس را در جهان اشاعه می‌دهد و واکسن‌های مختلف بشر را تحت چالش تغییرات خود قرار می‌دهد. به نظر می‌رسد پاندمی کووید-۱۹ نه تنها یک بیماری محسوب شده، بلکه تمامی ویژگی‌های تعریف مسئله‌ای اجتماعی در ابعاد جهانی را در خود جای داده است. مسئله‌ای که هشت میلیارد انسان را در سرتاسر جهان درگیر خود نموده، مردم نسبت به آن نگرانی جدی داشته و احساس ناامنی می‌کنند و معتقدند هرچه سریع‌تر باید برای اتمام آن کاری انجام شود.

دین و آموزه‌های دینی یکی از عرصه‌های مهم در مواجهه با بلاهای طبیعی و بیماری‌های همه‌گیر محسوب می‌شود. همان‌گونه که امیل دورکیم جامعه‌شناس مطرح فرانسوی می‌گوید دین به زندگی انسان‌ها معنا داده، احساس خوش‌بختی و آرامش را برایشان به ارمغان آورده و آدمی را برای کنار آمدن با بلایا پرورش می‌دهد (Boguszewski et al, 2020, p. 641).

1. WHO

یکی از تأثیرات مهم شیوع پاندمی کووید-۱۹ در حوزه دین و دین‌داری، تعطیلی مراکز مذهبی در تمامی نقاط دنیا بود. به این ترتیب، بُعد مناسکی دین در زمان شیوع پاندمی کووید-۱۹ دچار چالش‌های جدی شده و بسیاری از دین‌داران را راهی منزل کرد. در این بین، حضور در جمع‌های مجازی دینی و شرکت در مراسم‌های مذهبی در فضای مجازی و یا مکان‌های عمومی با رعایت پروتکل‌های بهداشتی نیز پاسخی به این تأثیر بیماری بوده است؛ بنابراین با توجه به نظریه‌های متعدد در بعد کارکرد مثبت دین در مواجهه با بلایا و مصیبت‌های عالم‌گیر، همان‌گونه که دورکیم نیز به آن تأکید داشته است، پرسش‌های گوناگونی درباره نسبت دین و مواجهه افراد در جهان کرونزده با آن مطرح شده است که تلاش بر این است در این مقاله به آن‌ها پرداخته شود:

- دانشجویان جوان در مواجهه با بیماری کرونا و ویروس (کووید-۱۹)، چگونه دین را برای خود معنا کرده‌اند؟

- نقش دین و اعتقادات مذهبی در سلامت اجتماعی و روانی این جوانان در دوران همه‌گیری ویروس چیست؟

- آیا دین و آموزه‌های الهی همان‌گونه که دورکیم تأکید دارد، باعث ایجاد آرامش و تاب‌آوری در میان افراد شده است؟

۱. تبیین مفاهیم

۱-۱. جامعه مخاطره‌آمیز

نظریه جامعه مخاطره‌آمیز اولریش بک،^۱ یکی از نزدیک‌ترین نظریه‌های معاصر است که می‌تواند در تحلیل شیوع کرونا و پیامدهای آن کمک‌کننده باشد. بک در نظریه خود به مخاطرات جامعه مدرن پرداخته است. مفهوم مخاطره بیشتر در ارتباط با نحوه سازمان‌های جهان اجتماعی به وسیله کنشگران عادی و متخصصان مطرح است (افراسیابی و بهارلونی، ۱۳۹۹ الف).

1. Ulrich beck

در نگاه بک مدرنیزاسیون، مخاطره را در برخی از حوزه‌ها، شیوه‌ها و سبک‌های زندگی کاهش می‌دهد؛ ولی عوامل مخاطره‌آمیز جدیدی را نیز ایجاد می‌کند که در گذشته ناشناخته بوده است. در جوامع امروزی، بخش عمده‌ای از این مخاطرات از وابستگی زیاد به نهادهایی مثل دولت، علم پزشکی تخصصی و بازار کار ناشی می‌شود (Brian and Turner, 1994, p. 123). از دیدگاه بک، جامعه مخاطره‌آمیز تحت تأثیر سه فرایند کلیدی شکل می‌گیرد که خود ادامه فرایندهای آغازین مدرنیته و تعمیق آن‌ها است: ۱. توزیع مجدد ثروت و مخاطره؛ ۲. فردیت‌یابی؛ ۳. استانداردزدایی از کار. از نظر بک، نوع مخاطرات در جوامع و عصر جدید برخاسته از فعالیت‌های بشر (دست‌ساخت) است و همه ساکنان کره زمین را مورد تهدید قرار می‌دهد (افراسیابی و بهارلویی، ۱۳۹۹ ب). جامعه مخاطره‌آمیز جامعه‌ای است که در آن نگرانی افراد از آفات و بلایای طبیعی (قحطی و زلزله) به سمت مخاطرات ناشی از فعالیت‌های انسانی که اغلب شکلی جهانی و عالم‌گیر دارند، معطوف شده است. در چهارچوب نظریه‌های بک در مورد مخاطره، از بیماری نیز می‌توان به عنوان مخاطره مهمی یاد کرد که خود منبع کلیدی آن می‌باشد. بر این اساس، بیماری کووید-۱۹ نقش و تأثیر مهمی بر احساس امنیت افراد در جامعه دارد. همچنین هم‌نظر با اولریش بک، می‌توان آنتونی گیدنز را نام برد. گیدنز معتقد است جهانی که در آن زندگی می‌کنیم، جهانی پر از اضطراب و دلهره و خطر است؛ زیرا جامعه مدرن، جامعه‌ای پرمخاطره است که پیوسته اعتماد افراد را تهدید می‌کند و به ناامنی هستی‌شناختی می‌انجامد. به نظر گیدنز،^۱ عصر نوین مخاطراتی را به بار آورده که دیگر جنبه محلی و محدودیت ندارند، بلکه در سراسر جهان انسان‌ها را تهدید می‌کنند. این مخاطرات که هم ابعاد و هم قدرت تخریب و تهدیدی به مراتب بیشتر از مخاطرات ماقبل‌نویین دارند، انسان‌ها را در گوشه و کنار جهان سرشار از دلهره و جودی کرده و به امنیت روانی، جسمی و اجتماعی‌شان سخت آسیب‌زده است (ریترز، ۱۳۹۰، ص ۲۱۱).

1. Anthony Giddenz

۲-۱. دین

دین در مواجهه با این مسئله دلهره‌آور چگونه عمل می‌کند؟ تعاریف متعددی از دین صورت گرفته است. امروزه با رشد علوم دین‌پژوهی و افزایش متخصصان صاحب‌نظر در این حوزه، تعداد این تعاریف به صدها مورد می‌رسد (شجاعی زند، ۱۳۹۱، ص ۲۱۰؛ قادری و اورعی، ۱۴۰۰، ص ۷۹). از هگل^۱ و مارکس^۲ و دورکیم^۳ تا کولی^۴ و گیرتز^۵ و برگر^۶، هر کدام دین را از منظر خود تعریف کرده‌اند. از این رو، میان متخصصان علوم اجتماعی در زمینه تعریف دین، اجماعی وجود ندارد و برای بنانهادن مطالعه بر بنیانی نظری، ناگزیر باید یکی از این تعاریف را برگزید که از نظر صاحب‌نظران، خلأهای معرفتی کمتری دارد. یکی از این تعاریف که در پژوهش‌های داخلی نیز مورد اقبال قرار گرفته است، تعریف چارلز گلاک^۷ و رادنی استارک^۸، دو جامعه‌شناس آمریکایی است (قادری و اورعی، ۱۴۰۰، ص ۷۹).

گلاک و استارک دین را نوعی جهت‌گیری ارزشی می‌دانستند که نظامی از عقاید، نمادها، ارزش‌ها و اعمال را نهادینه می‌سازد تا به گروهی از انسان‌ها برای پاسخ‌گویی به سؤالاتشان درباره معنای غایی کمک کند (Glock, Stark, 1965, p. 17). یکی از مزیت‌های این تعریف، توجه به ابعاد مختلف دین‌داری است. از ابتدای دهه ۱۹۶۰م تحت تأثیر دیدگاه جامعه‌شناسان به‌ویژه دورکیم، برای اولین بار دین به‌عنوان پدیده‌ای چندبعدی مطرح شد. یواخیم وات، دانشمند آلمانی-آمریکایی، برای تجربه دینی سه بعد قائل شد: ۱. نظری/باور ۲. عملی/مناسکی ۳. جمعی/انجمنی. درس ال ۱۹۶۵م، گلاک و

1. Georg Wilhelm Friedrich Hegel
2. Karl Heinrich Marx
3. David Émile Durkheim
4. Charles Horton Cooley
5. Clifford James Geertz
6. Peter Ludwig Berger
7. Charles Young Glock
8. Rodney William Stark

استارک (۱۹۶۵م) برای همه ادیان جهان پنج حوزه قائل شدند و آن‌ها را به‌عنوان ابعاد اصلی دین‌داری مطرح کردند که عبارتند از: اعتقادی، مناسکی، تجربی، فکری و پیامدی. بیشتر پژوهشگران این الگو را پذیرفتند و چندبعدی بودن دین را با نام گلاک و استارک پیوند زدند (سراج‌زاده، ۱۳۸۴، صص ۶۰-۷۶).

در این میان، یکی از تحلیل‌های دنیای پساکرونا، تقویت ابعاد دینی و بنیة اعتقادی در میان مردم است. در این نوع از تحلیل، با ارائه شواهد بسیاری از جوامع مختلف چنین بیان شده است: کرونا، دست‌زمینی‌ترین آدم‌ها را نیز رو به آسمان کرد و نیایش را روی میز درمان گذاشت و نشان داد که دین هنوز هم آخرین پناه انسان حتی در روزگار مدرن است. کرونا، ویروس دین‌داری را از تجربه‌های حاشیه‌ای به تجربه‌های معمول روزانه تبدیل کرد. این بیماری به جامعه مدرن نشان داد که بسیاری از دین‌پژوهان درباره میزان سکولارشدن و نیز برگشت‌ناپذیری دین به جهان انسان‌ها، دچار زیاده‌روی شده‌اند و دنیای جدید به‌اندازه جهان سنت، به تجربه‌های دینی نیاز دارد. هرچند این دین‌داری ممکن است به معنای پیروی از نهاد دین و پذیرش وجه تاریخی دین نباشد (صادق‌نیا، ۱۳۹۹؛ چیت‌ساز، ۱۳۹۹، ص ۱۶۰). بنابراین با توجه به نظریه‌های مرور شده، این پژوهش به دنبال بررسی نقش دین در مواجهه با پاندمی کووید-۱۹ می‌باشد.

۲. پیشینه تجربی پژوهش

پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه دین‌داری و کووید-۱۹ در جامعه علمی کشور بسیار محدود بوده و در برخی موارد محتوایی توصیفی داشته و کمتر پژوهشی با روش کیفی و داده‌محور در رابطه با این موضوع قلم‌خورده است. لذا در ادامه به مهم‌ترین این مطالعات متناسب با سؤالات تحقیق اشاره می‌شود.

یافته‌های تحقیق قادری و اورعی (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «دین و دین‌داری و کووید ۱۹» در بعد اعتقادی نشان می‌دهد هرچند شیوع این بیماری عده‌ای را به تردید در اعتقادات مذهبی‌شان واداشته، اما به تقویت بنیان‌های اعتقادی تعداد بیشتری از مردم انجامیده است؛ در بعد مناسکی هرچند باعث تعطیلی مناسک جمعی شده است، اما

فناوری‌های نوین اطلاعات، اجتماعات مناسکی مجازی را امکان‌پذیر ساخته و صورت‌های افسون‌زای بدیعی را برای دین ایجاد کرده‌اند.

یافته‌های پژوهش تاج‌بخش (۱۳۹۹) با عنوان «واکاوی سبک نوین زندگی در عصر پسا کرونا» نشان داد که قبل از شیوع ویروس کرونا، عبادت و مناسبات و اعیاد و شهادت‌های ائمه اطهار علیهم‌السلام در محیط‌هایی همچون مسجد و حسینیه به صورت چهره به چهره شکل می‌گرفت، اما در پسا کرونا نوع و شیوه عبادت در بستر فضای مجازی مهیا گشت.

چیت‌ساز (۱۳۹۹) پژوهشی را تحت عنوان «کرونا و دین‌داری: چالش‌ها و تحلیل‌ها» به انجام رساند. نتایج پژوهش نشان می‌دهند تعطیلی مناسک جمعی و اماکن مذهبی، بحث‌برانگیزترین تأثیرات شیوع کرونا بر حیات دینی دین‌داران برشمرده شده است. مطلبی و مهدی صالح (۱۳۹۹) پژوهشی را تحت عنوان «کرونا و دین‌داری» به انجام رساندند. هدف این مقاله بررسی برخی از آرا و نگرش‌های مختلف نسبت به تأثیرات کرونا بر دین و دین‌داری است.

اولوناد و همکاران (۲۰۲۱م) پژوهشی را با عنوان «همه‌گیری کووید-۱۹ و معنویت در جنوب غربی نیجریه: یک تحلیل جامعه‌شناختی» در کشور نیجریه به انجام رساندند. یافته‌ها نشان می‌دهد که بیشتر پاسخ‌دهندگان به‌جای انتساب شیوع ویروس کرونا به معنویت، آن را به‌عنوان یک نگرانی برای سلامت عمومی تلقی می‌کنند و اقدامات احتیاطی باید رعایت شود. همچنین بیشتر افراد مورد پژوهش معتقدند می‌توانند در محل‌های مربوط به عبادت دینی شفا یابند.

سالم و همکاران (۲۰۲۱م) پژوهشی را با هدف بررسی «تأثیر شدت درک‌شده کووید-۱۹ بر سلامت روانی دانشجویان دانشگاه پاکستان» با تأکید بر نقش میانجی دینی مسلمانان به انجام رساندند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد دین‌داری مسلمانان یک واسطه قوی بین شدت درک‌شده بیماری کووید-۱۹ و سلامت روانی دانشجویان پاکستانی است. داده‌ها نشان می‌دهند سلامت روان دانشجویان با واسطه دین‌داری در دروان شیوع کووید-۱۹، حدوداً ۵۸ درصد افزایش یافته است.

مولتی و همکاران (۲۰۲۱) پژوهشی را تحت عنوان «جستجوی آسایش در دین: احساس ناامنی و رفتار مذهبی در طول همه‌گیری کووید-۱۹ در کشور ایتالیا» به انجام رساندند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد در میان راهکارهای احتمالی برای مقابله با احساس ناامنی ناشی از این پاندمی، دین می‌تواند نقش مهمی ایفا کند.

بنتزن (۲۰۲۰) در پژوهشی نشان دادند که بحران کووید-۱۹ موجب افزایش حدوداً ۵۰ درصدی عبادت و دعا‌های افراد و باعث دین‌داری بیشتر آن‌ها شده است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از پیشینه‌های داخلی و خارجی ذکر شده در مقاله حاضر حکایت از فقدان پژوهشی مستقل و مستقیم مرتبط با اهداف، روش و ساختار این تحقیق دارد. در نتیجه، اهمیت این پژوهش در آن است که با رویکرد کیفی و به‌طور ویژه به این موضوع مهم در میدان وسیع تحقیق می‌پردازد.

۳. روش‌شناسی

هدف این مطالعه فهم و تفسیر نقش دین و آموزه‌های دینی در سلامت اجتماعی-روانی دانشجویان در زمان شیوع کووید-۱۹ (کرونا ویروس) می‌باشد. به همین دلیل برای انجام این پژوهش پارادایم تفسیری انتخاب و از روش نظریه‌زمینه‌ای^۱ استفاده شد. مشارکت‌کنندگان این پژوهش، دانشجویان پسر ۱۸ تا ۴۰ سال ساکن شهر تهران بودند. برای جمع‌آوری داده‌ها با ۲۳ پسر دانشجوی مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته انجام شد و پژوهش از جهت داده به اشباع نظری رسید. برای انتخاب مشارکت‌کنندگان از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شد. از میان استراتژی‌های مختلف نمونه‌گیری هدفمند، نمونه‌گیری گلوله برفی یا زنجیره‌ای به کار گرفته شد. مصاحبه‌ها به‌طور میانگین بین ۳۰ دقیقه تا ۴ ساعت زمان برده و در مواردی در چندین جلسه مصاحبه ادامه یافت. تحلیل داده‌ها با نظام کدگذاری نظری انجام شد.

1. grounded theory

۴. یافته‌ها

در مرحله کدگذاری باز ۶۹ مفهوم اولیه و ۸ مقوله اصلی استخراج شدند. در مرحله کدگذاری محوری، روابط بین این مفاهیم و مقولات بررسی و مقولات و مفاهیم تلفیق‌پذیر در یکدیگر ادغام شدند؛ در نهایت، در مرحله کدگذاری گزینشی، مقوله نهایی و هسته شکل گرفت. مفاهیم و مقولات جدول ۱ نمایی از شرایط علی، شرایط زمینه‌ها، شرایط مداخله‌گر، پدیده، استراتژی‌ها و پیامدها را نشان می‌دهد. مقوله نهایی حاصل از بررسی‌ها «پاندمی کووید-۱۹ و بازگشت به معنویت» است. این مقوله روایتگر بازگشت به همه ابعاد دین‌داری است. کووید-۱۹ در واقع به نظر می‌رسد نوعی بازگشت به خود و دین را برای گروهی از افراد به ارمغان آورده است. بازگشتی که سلامت روان و آرامش را برای زندگی این افراد بهبود بخشیده و آلامی بر اضطراب‌ها و ترس‌های ناشی از شیوع پاندمی فراهم کرده است.

جدول ۱. مفاهیم و مقوله‌های استخراج‌شده از داده‌ها

مقولات اصلی	مفاهیم
ترس از مرگ	کابوس دیدن، وسواس پیشامد مرگ، ترس ازدست‌دادن نزدیکان، احساس نزدیکی به واقعه مرگ، انتظار مرگ، تنش‌های ناشی از خبرهای مربوط به مرگ، وسواس بیماری و ترس سرایت، وسواس فکری ناشی از مرگ
تقویت بعد اعتقادی دین	تقویت اعتقاد به دنیای پس از مرگ، تفکر در باب معاد، تقویت نگاه گذرابودن دنیا، اعتقاد به قیامت، اصلاح رفتار ناشی از تقویت ایمان به آخرت، اندیشیدن به قیامت و آموزه‌های دینی مربوط به آن، بینش نسبت به دنیای پس از مرگ، قرنطینه و افزایش تفکر نسبت به برزخ، پررنگ شدن اعتقاد به دین، بازسازی اعتقادات دینی، رشد معنویت

مقولات اصلی	مفاهیم
	شخصی، خلوت کردن باخدا، اعتقاد به قدرت و عظمت خدا، بازگشت اعتقادات معنوی به ابعاد مختلف زندگی
بعد مناسکی دین‌داری	نمازخواندن منظم، بازگشت به نماز، بازگشت به نیایش‌های اعتقادی، تقویت و پررنگ شدن دعا، رازونیزهای شبانه، بازگشت به دعا و نیایش، تقویت ایمان به دعا و نیایش، آغاز کردن دعا و نیایش، خواندن دعا‌های مستحبی
دین و آرامش	کاهش اضطراب با دعا، آرامش با توسل به قدرتی نامتناهی، پرکردن تنهایی باایمان به خدا، غلبه بر ترس با توکل، معنا پیدا کردن معجزه خدا، راضی بودن به تقدیر الهی، غلبه بر سختی و مصیبت با تفکر در آموزه‌های دینی، تسکین بیماری با نیایش و عبادت
تقویت سرمایه اجتماعی	قدر خانواده را دانستن، قدرشناسی از سلامتی، نگران دیگران بودن، در کنار دیگران بودن، مراقبت از نزدیکان، مراقبت از خانواده، محبت به دیگران و تقویت دوستی‌ها، قدرشناسی از روابط با نزدیکان
ظهور و بروز معانی جدید از زندگی،	بی‌ارزش شدن مادیات دنیایی، دید گذرا داشتن به زندگی، کم کردن حرص و طمع‌های دنیایی، بااهمیت شدن زندگی و سلامتی، اهمیت یافتن زمان و عمر
تغییر سبک زندگی	ورزش کردن، پیاده‌روی، نخوردن غذای فوری، کاهش مصرف قند و چربی، تنظیم ساعات خواب، دوری از استرس، مصرف ویتامین‌های لازم بدن، آفتاب‌گرفتن، مصرف مایعات فراوان، داشتن برنامه غذایی سالم، تحرک و فعالیت داشتن، دوری از مصرف سیگار و قلیان

۱-۴. شرایط علی

شرایط علی عواملی اصلی ایجادکننده پدیده است. عواملی که نقش کلیدی در خلق و ظهور پدیده دارند.

۱-۱-۴. ترس از مرگ

پاندمی کووید-۱۹ جامعه جهانی را دچار شوک و ترسی فراگیر کرده و بشر را با چالشی از جنس احساس ناامنی و ترس مواجه کرده است. همه افراد در هر طبقه اجتماعی و هر سطحی از توسعه یافتگی، دچار مخاطره‌ای بزرگ و ترسی عمیق شده‌اند. در این بین به نظر می‌رسد دین با آموزه‌های خود راهی برای بهبود این ترس و مقابله با بحران‌های این چنینی است. سعید ۲۱ ساله و دانشجوی مدیریت است. او از تجربه خود در دوران شیوع کرونا و ترس‌هایش می‌گوید:

آدمی پیدا می‌شه که از کرونا نترسیده باشه؟ الان رو نمی‌گم ولی سال قبل اون به هیچ کی نمی‌گفتم چمه، تموم وجودم رو استرس گرفته بود. نمی‌دونم چم شد. شاید دلپش فوت عموم بود. عموم واسه خاطر کرونا ۷۰ درصد ریه‌هاش درگیر شد و کمتر از یک هفته فوت شد. بعد اون صبح‌ها با تپش قلب بیدار می‌شدم هی منتظر خبر بد بودم یا اینکه تا یه خورده بدنم درد می‌گرفت خیس عرق می‌شدم بس که فکر می‌کردم نکنه منم کرونا بگیرم و بمیرم.

تصاویر بیمارستان‌های مملو از بیمار، تجربه و عبور از پنج موج فراگیر ابتلا به کرونا ویروس و مرگ و میر ناشی از این بیماری، نوعی هراس فردی و اجتماعی ایجاد کرده که کمترین پیامد آن می‌تواند ترس و دلهره ناشی از ابتلا یا حتی اندیشه در باب مرگ باشد. محمود ۴۰ سال داشته و پدر خود را در جریان ابتلا به کووید-۱۹ از دست داده است. او از وسواس فکری و تنش‌های ناشی از ترس از این بیماری می‌گوید. بارها در حین مصاحبه استرس و ترس از این بیماری با وجود تزریق واکسن در او دیده می‌شد. در این باره محمود می‌گوید:

هر جا رو می‌بینی یه نفر تو خانواده به خاطر کرونا از دست داده. پدرم سالم

سالم بود. هیچ‌ش نبود. نفهمیدیم چطور گرفت و چطور رفت. قبل از این ماجرا همه‌ش می‌ترسیدم یه چی پیش بیاد و همیشه مراقب بودم که کسی درگیر نشه اما بالأخره درگیر کرد ما رو. یک سال که می‌گذره از اون جریان، ولی هفته‌ای دو شب رو رندوم خواب بد می‌بینم. کابوس واسم عادت شده. منی که خواب نمی‌دیدم الان شبی دو سه بار بلند می‌شم وسط خواب. شاید خنده‌دار به نظر بیاد، اما من وصیت‌نامه نوشتم اونم چندتا که اگر کرونا گرفتم و مُردم، یکی باشه به داد بچم برسه. حس می‌کنم منم می‌گیرم و می‌میرم. شبایی تا صبح فکر می‌کردم بمیرم چی می‌شه واسه زن و بچم و مادرم تنها می‌شه. بیشتر نگران اونام. برای خودم ترس زیادی ندارم.

۴-۱-۲. دین و آرامش در دوران شیوع پاندمی

امیل دورکیم، جامعه‌شناس مطرح فرانسوی، برای دین کارکردهای متفاوتی از جمله کارکرد آرامش‌بخش قائل است. او معتقد است مناسک و اعتقادات دینی کارکردی وجدآمیز دارند و در ایجاد احساس اجتماعی فرح‌بخش و آرامش‌یاری‌رسان می‌باشند. این کارکرد زمانی که مردم با مصیبت یا بلایی روبه‌رو می‌شوند اهمیتی خاص پیدا می‌کند (ریتزر، ۱۳۹۰). در جریان مصاحبه‌های صورت گرفته، یکی از مقوله‌های مشترک میان دانشجویان، کارکرد آرام‌بخش بودن دین در دوران شیوع کرونا و ویروس است. جابر ۲۷ ساله، دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا، اعتقاد به خدا و ذکرگفتن را مایه آرامش خود در دوران شیوع کرونا می‌داند:

ممکنه من جا نماز آب نکشم یا نگم مذهبی کامل هستم، منتهی یکی دو ساله شب‌ها قبل از خوابیدن، تو رخت خوابم که می‌رم آیه‌الکرسی می‌خونم. پدر بزرگم می‌گفت هر وقت غمی یا ترسی اومد سراغت آیه‌الکرسی بخون، یه کم ترسیدم منم مثل همه از این ویروس و آیه‌الکرسی آرومم می‌کنه، عادت کردم دیگه.

علی دانشجوی دکتری ادبیات فارسی است. او دعا و نیایش کردن را راز آرامش

خود می‌داند و تجربه خود را این‌گونه توصیف می‌کند:

بقیه رو نمی‌دونم چی کار می‌کنن ولی اگر من بگم از همون اول کرونا تا الان خیلی مشکلی برام پیش نیومده، دروغ نگفتم. کافیه باور کنی خدا همراسته و توکل کنی. باهش حرف بزنی و توکل کنی بهش. این همه راه پیشنهاد می‌کنن واسه آرامش تو دوران کرونا، به نظر من جز توکل به خدا و باور به قدرت بی‌ظیرش هیچی آرومتون نمی‌کنه، نمی‌دونم شاید فکر کنین شعار می‌دم اما من این جور خیلی آروم و می‌بینم تأثیرش رو. نشونه‌شم اینه که همه این روزا از ترس و دلهره آروم و قرار ندارند ولی من آروم.

۲-۴. شرایط زمینه‌ای

شرایط زمینه‌ای در واقع به پدیده‌ها یا عواملی اشاره دارد که مقوله هسته یا پدیده محوری را تقویت کرده یا زمینه ظهور آن را فراهم می‌کند.

۱-۲-۴. پررنگ‌شدن بعد مناسکی و رفتاری دین

اگرچه پاندمی کووید-۱۹ باعث تعطیلی مراکز مذهبی و اماکن زیارتی در جامعه ایرانی شد، اما به نظر می‌رسد برای برخی از افراد، شیوع این ویروس بعد مناسک گرایبی دین را پررنگ کرده و افراد به‌نوعی بیش از زمان شیوع ویروس کرونا، روی به انجام مناسک دینی آورده‌اند. موضوعی که خودبه‌خود زمینه‌ساز بازگشت به معنویت و تقویت بعد اعتقادی دین می‌باشد. ساسان، جوان ۲۰ ساله دانشجوی هنر، خود را فردی غیرمذهبی معرفی کرده و ابراز داشت که پیش از پاندمی کووید-۱۹ مناسک دینی را به جا نمی‌آورده است؛ اما قرنطینه خانگی ناشی از کووید-۱۹ زمینه انجام مناسک دینی را برای او فراهم آورده است:

خب ما تو خانوادهم هیچ کدوم مذهبی نیستیم، مدتی مجبور بودیم بمونیم خونه. یک روز حال کردم و هوا ورم داشت نماز بخونم. وضو گرفتم و اوادم با حوله صورتم خشک کنم دیدم بابام با تعجب گفت تو وضو گرفتی؟ باورش نمی‌شد،

مسخرم کردن که تو اهل نماز نبودی، ترسیدی معلومه. نمازم رو خوندم و حس فوق‌العاده‌ای داشتم.

آرمان ۲۴ ساله، دانشجوی کارشناسی ارشد علوم تربیتی است. او اگرچه خود را متعهد به خواندن نماز و مناسک دینی پیش از کرونا و ویروس نیز می‌داند، اما معتقد است این پاندمی او را فردی مقید به انجام مناسک دینی کرده است:

قبلاً هم نمازم می‌خوندم. حالا نمی‌گم همیشه سر وقت، ولی می‌خوندم دیگه. کرونا لعنتی آدم رو می‌ترسونه؛ چنان کاری باهات می‌کنه که انگاری چون ایمانمون ضعیف شده، کرونا هم به وجود آمده.

۳-۴. شرایط مداخله‌گر

در روش نظریه‌زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گر در واقع پدیده مورد نظر را یا تقویت کرده و یا کم‌رنگ می‌کنند. در این پژوهش، ظهور معانی جدید از زندگی به‌نوعی می‌تواند نقش شرایط مداخله‌گر را برای پدیده مرکزی پژوهش ایفا کند. از دوران بسیار دور، همواره این نظریه مطرح بوده است که فجایع و مصیبت‌های جمعی از جمله عوامل پویایی‌های اجتماعی و فرهنگی هستند. ابن خلدون در کتاب مشهور خود با عنوان مقدمه بر این باور بود که «بلايا مؤلفه جدایی‌ناپذیر فروپاشی تمدن‌ها بودند» (هارپر، ۱۳۹۹؛ فاضلی، ۱۳۹۹، ص ۳۰). این نظریه را پیتریم سورکین مبنای مطالعه‌ای دقیق و تجربی قرار داد. پیتریم سورکین، نظریه پرداز و جامعه‌شناس کلاسیک، در کتاب انسان و جامعه در فاجعه با مطالعه گسترده تجربه بشر در طول تاریخ می‌نویسد: «در میان بلایا و فجایع متعدد و متنوعی که برای بشر اتفاق افتاده‌اند، چهار فاجعه از میان آن‌ها که احتمالاً بیشترین تکرار را داشته‌اند و به‌شکلی، مخرب‌ترین، وحشتناک‌ترین و هم‌زمان، آموزنده‌ترین و درخور توجه‌ترین بوده‌اند عبارتند از: جنگ، انقلاب، قحطی و طاعون» (سورکین، ۱۳۹۶، ص ۱۴).

جواد ۳۷ ساله، دانشجوی دکتری روابط بین‌الملل معتقد است که شیوع پاندمی کووید-۱۹ و مشاهده مرگ‌ومیر بالای ناشی از این بیماری باعث تغییر نگاه و معنای زندگی برایش شده است.

این بیماری واسه بشر از جمله خودم به‌شخصه سراسر درس و عبرت هست. اینکه می‌فهمی آدمی تا چه حدی می‌تونه ضعیف باشه که این قدر راحت با بیماری از بین بره، اینکه خیلی‌ها مردن و پولدار بودند، ولی نتونستند با پول زندگیشون رو نجات بدهند، همه این‌ها بهت می‌گه که نباید به دنیا وابسته شی و زندگی نکنی تا پولدار بشی، پولدار کسی هست که قدر زندگی رو دونسته. تغییر معنای زندگی در واقع می‌تواند مقوله‌ای مشترک و مشاهده‌شده میان اکثر افراد مصاحبه‌شده باشد. تغییر نگاه به زندگی و زمان که کووید-۱۹ ایجاد کرده و افراد آن را به طرق مختلف توصیف می‌کنند. نیما نیز در اظهار نظری مشابه با جواد این‌گونه از تغییر معنای زندگی برای خود سخن می‌گوید:

ارزش هیچی نداره این دنیا که بخوای واسش حرص بزنی، تا سلامتی باید قدرش بدونی و زندگی کنی، معلوم نیست فردا زنده باشی، با این وضع کرونا هیچ تضمینی نیست من کی زنده بمونم. به نظرم کرونا به ماها یاد داد در قید و بند مادیات نباشیم، می‌بینید که مریضی فقیر و پولدار نمی‌شناسه، همه رو می‌بره، حالا تو می‌خواد مولتی میلیاردر باش.

۴-۴. استراتژی‌ها

استراتژی‌ها نوع مواجهه و عملکرد افراد در قبال پدیده مشخص شده را به نمایش می‌گذارند. در واقع، افراد با شیوع پاندمی کووید-۱۹ استراتژی‌هایی از عزاداری‌های مجازی، تجمع‌های مذهبی در فضای آنلاین و شبکه‌های اجتماعی و تلاوت دعا و نیایش در جمع‌های مجازی را در پیش گرفتند. محمود دانشجوی دکتری معتقد است که در دوران پاندمی کووید-۱۹ نه تنها بعد مناسبی دین‌داری وی کم‌رنگ نشده، بلکه تجربه جدیدی در این حوزه پیدا کرده که برایش جذاب بوده است:

همه فکر کردن با بستن مسجد و مکان‌های مذهبی دیگه نمی‌شه بری حسینیه و

مسجد. اتفاق جالبه این بود که هیئت مجازی راه انداخته شد و برام جالب بود که جمعیت زیادی شرکت می کردند و تجربه جدیدی بود واسم. دیگه عصر ارتباطاته و برای هر محدودیتی راهی هست.

حمید نیز از تجربه مشترک خود در این زمینه می گوید:

حال و هوای عزاداری واقعی رو بالطبع نداشت، اما اتفاق خوبی افتاد و اینکه مجلس عزا تعطیل نشد و تونستیم شرکت کنیم. نکته بهترش این بود که کنار بابا و مامانم امسال تو این فضا شرکت کردیم و عزاداری کردیم. خوب بود برای تجربه اول.

۴-۵. پیامدها

پیامدها مربوط به تأثیر پدیده مورد مطالعه بر افراد و جامعه پژوهش است؛ اینکه شیوع پاندمی کووید-۱۹ چه پیامدها و تأثیراتی بر ابعاد معنوی و سلامتی افراد جامعه داشته است.

۴-۵-۱. تغییر رژیم غذایی و سبک زندگی

حمید ۳۶ ساله و دانشجوی دکتری، از پیامدهای شیوع پاندمی کووید-۱۹ بر سبک زندگی و رژیم غذایی خود سخن می گوید:

تو خانواده ما نزدیک دو سال دیگه سمت فست فود نرفتیم، نوشابه که من معتادش بودم رو کنار گذاشتم، جمعه‌ها امکان نداره پیاده روی نرم پارک لاله، ویتامین D رو منظم مصرف می کنم. منی که نمی فهمیدم ویتامین D چی هست اصلاً. هر کاری که شما فکر کنی لازمه واسه تقویت سیستم ایمنی بدن انجام دادم من.

کاوه ۲۳ ساله و دانشجوی کارشناسی رشته ریاضی نیز شیوع کرونا را انگیزه ترک سیگار خود می داند:

راستش چهار ساله سیگار می کشم، یک پاکت بوده که کشیدم بعضی روزا،

خیلی کمش کردم، شاید روزی یکی دو نخ. می‌گن که ضرر داره واسه ریه‌ها و این حرفا. سه ماه پیش بلند شدم از خواب، حس کردم گلوم درد می‌کنه. بدجوری ترسیدم رنگم پرید. بدم اومد از سیگار کشیدن یکی دو ماه به خاطر ترسی که داشتم. در حال حاضرم گفتم خیلی خیلی کم در حد دو نخ شاید.

۴-۵-۲. تقویت بعد اعتقادی دین

پیامد مهم بعدی که در پژوهش حاضر به آن می‌پردازیم، مربوط به بعد اعتقادی دین است. درحقیقت، کووید-۱۹ طیف گسترده‌ای از جامعه را دچار احساس ناامنی در بخش‌های مختلف کرده و افراد برای رسیدن به آرامش و رهایی از تنش‌های حاصل از این بلای جهان‌گیر به دنبال راه‌های مختلف می‌گردند. دین و اعتقادات دینی با آموزه‌هایی چون توکل و نیایش، شرایط آسودگی روانی افراد را فراهم می‌کنند. گواه این موضوع را می‌توان در اظهارنظرهای جوانان دانشجو مشاهده کرد.

صادق ۲۸ ساله نظر خود را این‌گونه ابراز می‌کند:

وقتی نتایج تحقیق دانشمندی‌های معروف دنیا می‌گن که تمام ویروس کرونای پخش شده اندازه‌ی قاشق هست، این یعنی خیلی موندنه تا قدرت خدا رو پی ببرید. به نظر من یکی که کرونا نمایش قدرت خداست. اینکه خدا می‌خواد به بشر بگه خیلی ضعیفی و غرور نداشته باش.

مهرداد ۲۱ ساله و دانشجوی کارشناسی است. مهرداد ظاهری مدرن و مدگرا دارد. او اگرچه خود را فردی با اعتقادات قوی نمی‌دانست، اما در رابطه با تأثیر کرونا بر اعتقاداتش این‌گونه سخن گفت:

درسته من آدم مذهبی نیستم و نماز نمی‌خونم، ولی خدا رو که قبول دارم. بله، کرونا ثابت کرد که هم علم و دانش، هم ادعای آدمای خیلی هم خالی از ادعا نیست. خدا بخواد چیزی رو به آدمای نشون بده، براش کاری نداره. کرونا باورم به خدا رو بیشتر کرد، دارم به‌عینه می‌بینم چطور این ویروس هر روز بازی در میاره و یک شکلی می‌شه و هر کارشم کنی بازم نمی‌شه کامل جلوش گرفت.

این همه دفتر و دستک کشورای مختلف درست کردن، تهشم واکسنی درست کردن که نمی‌تونه ایمنی صد درصد ایجاد کنه.

۴-۵-۳. تقویت اعتقاد نسبت به آخرت و جهان پس از مرگ

فراگیری کووید-۱۹ و ابتلای روزانه تعداد زیادی از افراد جامعه به این بیماری، انگاره‌هایی از نزدیک شدن افراد به مرگ را در مردم ایجاد کرده و این خود نوعی بازنمایی از جهان پس از مرگ را برای این افراد خلق می‌کند؛ انگاره و یا ایستاری از مرگ و جهان پس از آن. بسیاری از افراد مورد مصاحبه به دلیل ترس از مرگ و شیوع کرونا و ویروس، اعتقادشان نسبت به آرمان‌های دینی و آخرت تقویت شده و آنانی که به این موضوع فکر نمی‌کردند را وادار به تفکر در این باره کرده است. ناصر ۳۵ ساله، شاغل و دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی است. او اگرچه خود را پایبند به اعتقادات دینی می‌داند، اما معتقد است پیش از شیوع کرونا، زمان زیادی را صرف تفکر در باب آخرت نمی‌کرده است؛ اما پس از ظهور این پاندمی، در رابطه با آخرت ساعت‌ها فکر کرده است:

اینکه خواسته باشم بگم سر وقت نماز سر جاش بوده، نه؛ اما اهل خدا و پیغمبر هستم. نماز تا جایی بتونم می‌خونم؛ اما اینکه بگم خیلی به آخرت و بهشت و جهنم فکر می‌کردم، نه. بعد کرونا تو فکر می‌رم ناخودآگاه که چی میشه آگه منم مبتلا شم و کرونا بخواد جونم رو بگیره، رفتارم به شکلی هست که اون دنیا عذاب نکشم؟ از خودم سؤال می‌کنم حقیقتش یه کمی بگی نگی خودم رو تغییر دادم؛ مثلاً منظم‌تر نماز می‌خونم و چند بار از خدا خواستم ببخشه من رو. حقیقتاً ترسیدم اون دنیا چی می‌خواد سرمون بیاد.

مسعود ۲۱ ساله و دانشجوی کارشناسی روان‌شناسی است. او ظاهری مدرن دارد. او خود را فردی با اعتقادات عمیق نمی‌داند، اما اذعان دارد که ترس از مرگ ناشی از بیماری کرونا، او را نیز تحت تأثیر قرار داده و به دنیای پس از مرگ فکر می‌کند:

رفیقام اگر این صحبت‌ها رو بشنوند، کلی دستم می‌اندازند که بخوام از جهنم و

بهشت بگم واسشون. اون قدرام کار ندارم که به این که فک کنی مذهبی باشم، نه؛ دنیای خودم و با اعتقاداتش واسه خودمه. این رو می گم که بله، یه جاهایی تو خلوت وقتی کسی نیست می نشستم فکر می کردم منم ممکنه بگیرم این کرونا رو، بعدش چی میشه، چه خبره اون ور. شوخی شوخی آدم می ترسه. واسه همین می گم خدایا مخلصتیم، مردیم رفتیم اون دنیا دهنمون سرویس نکنی.

احمد ۳۹ ساله و شاغل است. او معتقد است شیوع کرونا ویروس افرادی که ایمان ضعیفی به خدا داشته را متقاعد بازگشت به تفکر در باب آخرت و دنیای پس از مرگ کرده است:

کرونا هرچقدر ضرر داشت، لاقل یه عده از آدم‌ها رو فهموندشون که خدایی هست و حساب و کتابی هست. چهار روز دنیا تموم می شه و قراره از این دنیا بری. حالا اگر کرونا بگیري که دیگه خیلی زودتر می ری. بودن آدمایی که می شناختم بعضی چیزا رو مسخره می کردن، الان دیگه تغییر کردن و نذر و نیاز می کنن و خداخدا می کنن. حتماً باید یه اتفاقی بیفته که بعضی ها به فکر خدا بیفتند و خودشون رو اصلاح کنند.

فاصله گذاری اجتماعی، قرنطینه و ماندن در خانه، دوری از دیگران و تجربه تنهایی، ترس از مرگ و یادآوری جهان پس از مرگ انسان را وادار به تفکر در باب برخی از سؤال‌های ریشه‌ای مانند حقیقت وجود آدمی و سرنوشت او می کند. موضوعی که در حقیقت در مصاحبه نمونه‌های پژوهش نیز می توان به وضوح مشاهده کرد.

۴-۵-۴. تقویت سرمایه اجتماعی در دوران شیوع پاندمی

برساخت موقعیتی مانند قرنطینه خانگی و خانه نشینی، مشاهده مرگ آشنایان و دوستان، بیماری عزیزان و مشاهده رنج و درد افراد جامعه، همه و همه می تواند بازاندیشی‌ها و تأملات جدید فردی و اجتماعی را در افراد ایجاد کند؛ تأملاتی از جنس

قدرشناسی، خانواده‌گرایی، همبستگی اجتماعی و مشارکت در حل مشکلات دیگران. پیامدهایی که به نظر می‌رسد بخشی از جامعه را با بازاندیشی در جهت خلاف فردگرایی مواجه کرده است؛ بازاندیشی از جنس ساخت سرمایه اجتماعی و در کنار هم بودن. مجتبی ۲۷ ساله که پدرش را بر اثر ابتلا به کووید-۱۹ از دست داده است، در رابطه با تغییر رویکردش نسبت به دیگران این‌گونه سخن می‌گوید:

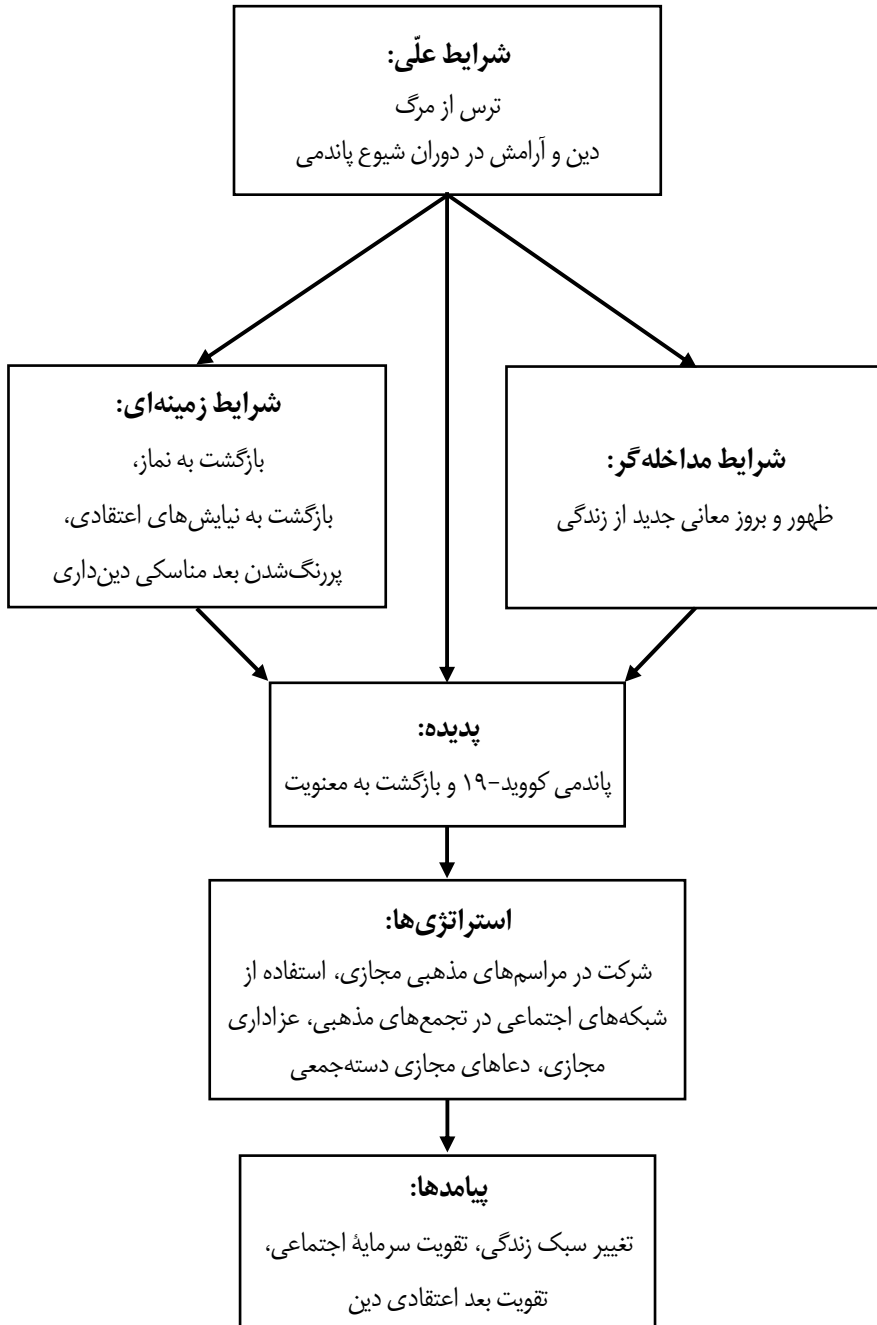
بعد اتفاقی که برای پدرم افتاد، دیگه از همه چی می‌ترسم، حتی مادرم اجازه نمی‌دم بره بیرون از خونه، دیگه خودم لباسام می‌شورم پهن می‌کنم جلو آفتاب، نمی‌گذارم هیچ کار سختی مادرم کنه. دوست دارم تا نفس دارم بهش خدمت کنم فقط بمونه واسمون. قدر خانواده و خواهر برادرام رو الان می‌دونم. قدر دوستانم و کسانی که دوستشون دارم.

حامد ۳۰ ساله نیز نظرات مشابهی با مجتبی دارد. او دانشجوی دکتری است و اعتقاد دارد که کرونا ویروس رویکرد و نگاهش را به روابط با دیگران تغییر داده است:

تغییر کرده نگاهم به دنیا، به آدماش و رابطه‌ها. دیگه صبورتر شدم و به خودم می‌گم دنیا ارزشش رو نداره که بخوای سر جای پارک با یکی بحث کنی، ارزشش رو نداره همدیگه رو ناراحت کنیم. کاشکی همه هوای هم رو بیشتر داشته باشیم به هم کمک کنیم. دنیا به اندازه کافی داره اذیتمون می‌کنه و برامون غم آورده.

کرونا ویروس در کمترین اثر خود، بخش‌های قابل توجهی از زندگی شخصی و جمعی افراد را دچار چالش کرده است. در این بین، دین و آموزه‌های دینی راهی مشخص برای مقابله و مواجهه با بلا یا را در اختیار پیروان خود قرار داده که برایشان آرام‌بخش و انسجام‌بخش می‌باشد.

رویکرد نظریه زمینه‌ای استرواس و کوربین، در نهایت منجر به استخراج مدلی می‌شود که دارای بخش‌های مختلفی از جمله شرایط علی، شرایط زمینه‌ای (تسهیل‌گر)، استراتژی‌ها (راهبردهای کنش متقابل) و پیامدی می‌باشد. لذا نتایج حاصل از یافته‌ها در قالب نمودار زیر نمایش داده می‌شود.

نمودار ۱. مدل پارادایمی پاندمی کووید-۱۹ و بازگشت به معنویت

نتیجه‌گیری

پاندمی کووید-۱۹، موقعیت‌های زندگی پیش از کرونا مانند عادت به مصرف‌گرایی، سودجویی و فردگرایی، خودخواهی و عدم توجه به روابط با دیگران، رقابت‌جویی و ماتریالیست‌بودن را با پرسش‌های و تردیدهای بسیار جدی مواجه نموده و بشر را دچار شوک و سردرگمی کرده است. در این بین، یکی از تأثیرات مهم کووید-۱۹ بر ابعاد ذهنی و اعتقادی افراد است و بر این اساس، پژوهش حاضر برای پی‌بردن به نقش دین در مواجهه با کووید-۱۹ و اثر آن بر سلامت روانی اجتماعی دانشجویان به زمینه‌ها، عوامل علی و معانی کنش‌هایی که سوژه‌ها برای کنش خود قائل هستند پرداخت که خلاصه آن در ذیل بیان می‌شود:

۱. بازگشت جوانان به معنویت: تقابل کووید-۱۹ و معنویت پیامدهای زیادی را بر زندگی شخصی افراد داشته است. آنچه در داده‌های پژوهش حاضر نشان داده شد، پیامدهای کووید-۱۹ بر بعد معنوی و اعتقادی دانشجویان و بهبود سلامت روانی و اجتماعی افراد، مانند بازگشت به اعتقادات مذهبی، تقویت رفتار و بینش مذهبی و به تبع آن، آرامش خاطر و بهبود سلامتی افراد در هر دو بعد روانی و اجتماعی است. مطابق مدل پدیدار شده، محور اصلی، بازگشت به معنویت جوانان پس از مواجهه با بحران همه‌گیر کرونا و ویروس است؛ کنشی معنادار با بر ساخت‌های مختلف معنایی که به ما می‌گوید بحرانی در وسعتی جهانی چگونه اندیشه و اعتقادات افراد را تحت تأثیر قرار داده است. از شرایط علی اشاره شده در مدل پارادایمی، ترس از مرگ، کابوس دیدن و سواس فکری ترس از عوامل بااهمیت محسوب می‌شوند. ترسی شایع که سطحی جهانی پیدا کرده و نتایج واقعی نیز داشته است. در واکنش به این مسئله جهانی، دین راه‌حل‌ها و آموزه‌هایی کاربردی برای بشر ارائه می‌کند؛ آموزه‌هایی از جنس سلامت روان جامعه با ایجاد نظامی از مشارکت و همبستگی و اتکا به نیروی بسیار قوی‌تر از هر بحران اجتماعی و پزشکی؛ نیرویی که در اظهارنظرهای جوانان بررسی شده به وضوح مشاهده می‌شود. همان‌گونه که در بخش مفاهیم حساس نظری نیز اشاره شد، دورکیم و گیدنز کاربردهای مختلفی برای دین در جهت سلامت بخشی، انسجام و همبستگی و

آرامش روان افراد قائل هستند. نتایج این بخش از داده‌ها با پژوهش‌های قادری و اورعی (۱۴۰۰)، چیت‌ساز (۱۳۹۹)، تاج‌بخش (۱۳۹۹)، سالم و همکاران (۲۰۲۱) و مولتی و همکاران (۲۰۲۱) همسو می‌باشد.

۲. پررنگ‌شدن بعد مناسکی دین: در گام بعدی، شرایط زمینه‌ای مجموعه خاصی از شرایط است که در یک زمان و مکان خاص جمع شده تا مجموع اوضاع، احوال و مسائلی را پدیدآورند که اشخاص با عمل و تعاملات خاص به آن‌ها پاسخ می‌دهند. پررنگ‌شدن بعد مناسکی دین و یا تقویت آن، زمینه‌ساز مواجهه‌ای تمام‌عیار با کووید-۱۹ و تأمین سلامت روان افراد است. جوانانی که خود را گرفتار در خانه و قرنطینه خانگی می‌بینند، با تفکر در باب جهان و حقایق آن، رجوعی دوباره به مناسک دینی می‌آورند. مناسکی که در کمترین کاربرد خود، آرامش درونی و دلیلی بر چرایی بحران‌های جهانی برایشان فراهم می‌کند. پاسخ‌هایی که با عدم کارکرد کامل علم در مواجهه با پاندمی، نقشی مهم‌تر و اثرگذارتر به خود گرفته است. بنتزن (۲۰۲۰) و لوچتی و همکاران (۲۰۲۰) نیز به نتایجی مشابه با داده‌های پژوهش ما دست یافتند.

۳. ظهور و بروز معانی جدید از زندگی: شیوع پاندمی کووید-۱۹، مشاهده مرگ‌ومیر از همه طبقات اجتماعی با هر میزان از ثروت و قدرت، گروهی از جوانان دانشجویی را با پدیده‌ای مواجه کرده است که منجر به تغییر در نگرش به زندگی و سبک زندگی آنان شده است. تغییراتی از قبیل توجه به گذرآبودن زندگی و عمر، قدرشناسی از سلامت و عدم اهمیت افراطی به پول و مسائل مالی و اهمیت دادن به دیگران نشان از ایجاد معنای جدید در زندگی و فاصله گرفتن از مادی‌گرایی است. مشاهده مرگ ثروتمندان، این مسئله را به افراد گوشزد کرده که پول توانایی انجام هر کاری را نداشته و شیء‌وار شدن روابط پولی مورد تأکید گئورگ زیمل در رابطه با بحرانی جهانی همانند شیوع کووید-۱۹ صدق نمی‌کند. بحرانی که طغیان‌گر بوده و طبقه اجتماعی نمی‌شناسد. در رابطه با این بخش از یافته‌ها، پژوهش‌های نجاتی حسینی (۱۳۹۹) و تاج‌بخش (۱۳۹۹) با رویکردی تبیینی به موضوع پرداخته است. در مقابل این تأثیرات، افراد استراتژی‌های مختلفی را جهت شرکت در مراسم‌های مذهبی و مناسک دینی

انجام می‌دهند. شرکت در فضای هیئت‌ها و مراسم‌های مذهبی به صورت مجازی و آنلاین، تجربه‌ای جدید را در بعد مناسک دینی برای افراد به ارمغان آورد.

۴. تغییر سبک زندگی: در بعد سلامت روانی و جسمانی پیش از شیوع پاندمی کووید-۱۹ به نظر می‌رسد مصرف فست‌فود، غذاهای سرخ‌کردنی، عدم ورزش و عدم توجه به سلامتی در بخشی از اعضای جامعه به‌ویژه جوانان به چشم می‌خورد. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد با توجه به اظهارنظرهای جوانان دانشجو، رژیم غذایی و سبک زندگی توأم با اهمیت‌دادن به سلامتی، جایگزین سبک زندگی پیش از شیوه ویروس کرونا شده است. توجه به خواب کافی، دوری از استرس و هیجانات منفی، مصرف منظم ویتامین‌های موردنیاز بدن، ورزش و تحرک و مثبت‌نگری حکایت از ترسی پنهان و عقلانیتی ابزاری و منطقی جهت مقاومت و پیشگیری در مقابله با کووید-۱۹ است.

فهرست منابع

۱. افراسیابی، حسین؛ بهارلوئی، مریم. (۱۳۹۹ الف). پیامدهای تورم در زندگی روزمره جوانان طبقه پایین. جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۱(۴)، صص ۲۳-۴۴.
۲. افراسیابی، حسین؛ بهارلوئی، مریم. (۱۳۹۹ ب). تعلیق، هراس و بازاندیشی: برداشت جوانان از زندگی اجتماعی در شرایط کرونایی. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۲(۲)، صص ۱۲۳-۱۴۳.
۳. تاج‌بخش، غلامرضا. (۱۳۹۹). واکاوی سبک نوین زندگی در عصر پسا کرونا. فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری، ۱۰(۳۵)، صص ۳۴۰-۳۶۰.
۴. چیت‌ساز، محمدجواد. (۱۳۹۹). کرونا و دین‌داری، چالش‌ها و تحلیل‌ها. فصلنامه ارزیابی تأثیرات اجتماعی، ۲(۲)، صص ۱۵۴-۱۶۴.
۵. ریتزر، جورج. (۱۳۹۰). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر. تهران: نشر علمی.
۶. سراج‌زاده، سید حسین. (۱۳۸۴). چالش‌های دین و مدرنیته: مقالاتی جامعه‌شناختی در دین‌داری و سکولارشدن. تهران: طرح نو.
۷. سورکین، پیتریم. (۱۳۹۶). انسان و جامعه در فاجعه (مترجم: امیر سلطانی‌نژاد). تهران: جامعه‌شناسان.
۸. شجاعی زند، علیرضا. (۱۳۹۱). جامعه‌شناسی دین. تهران: نشر نی.
۹. صادقی‌نیا، مهرباب. (۱۳۹۹). کرونا دست‌های زمینی‌ترین آدم‌ها را رو به آسمان کرد. خبرگزاری رسا، بازیابی شده در تاریخ ۱۴ فروردین ۱۳۹۹، از آدرس اینترنتی <http://rasanews.ir/fa/news/646541>.
۱۰. فاضلی، نعمت‌الله. (۱۳۹۹). بحران کرونا و بازاندیشی فرهنگی در ایران. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۲(۲)، صص ۲۷-۵۳.
۱۱. قادری، صلاح‌الدین؛ اورعی، نیلوفر. (۱۴۰۰). دین و دین‌داری و کووید-۱۹: بخشی از مسئله، بخشی از راه‌حل. مجله مطالعات اجتماعی ایران، ۱۴(۴)، صص ۷۶-۱۰۵.

۱۲. مطلبی، مسعود؛ صالح، محمدمهدی. (۱۳۹۹). کرونا و دین‌داری. فصلنامه مطالعات منافع ملی، ۵(۱۹)، صص ۶۹-۸۹.
۱۳. نجانی حسینی، سید محمود. (۱۳۹۹). پیامدهای اجتماعی و فرهنگی ویروس کرونا در زیست جهان‌های دینی؛ روایتی جامعه‌شناختی از ایستارها و رفتارهای کنشگران دینی و اجتماعات دینی در جهان کرونایی‌شده. نشریه ارزیابی تأثیرات اجتماعی (ویژنامه پیامدهای شیوع ویروس کرونا کووید-۱۹)، ۱(۲)، صص ۱۰۵-۱۵۰.
۱۴. هارپر، کایل. (۱۳۹۹). ویروس کرونا در حال شتاب‌بخشی به تاریخ است (مترجم: محمد تهماسی‌نژاد). وب‌سایت انسان‌شناسی و فرهنگ، برگرفته از آدرس اینترنتی: <https://anthropologyandculture.com>
15. Bentzen, J. (2020). In crisis, we pray: Religiosity and the COVID-19 pandemic.
16. Boguszewski, R., Makowska, M., Bożewicz, M., & Podkowińska, M. (2020). The COVID-19 pandemic's impact on religiosity in Poland. *Religions*, 11(12), p. 646.
17. Brooks SK, Webster RK, Smith LE, Woodland L, Wessely S, Greenberg N. *The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence*. SSRN Elec J. (2020) 395:912–20. doi: 10.2139/ssrn.3532534
18. Glock, Charles Y.; Rodney Stark (1965). Religion and society in Tention. Chicago: Rand McNall.
19. Molteni, F; Ladini, R; Biolcati, F; Chiesi, M.; Dotti Sani, G; Guglielmi, S; Maraffi, M; Pedrazzani, A; Segatti, P; Vezzoni, C (2021). "Searching for comfort in religion: insecurity and religious behaviour during the COVID-19 pandemic in Italy", *European Societies*, 23(1): S704-S720.
20. Olonade, O. Y., Adetunde, C. O., Iwelumor, O. S., Ozoya, M. I., & George, T. O. (2021). Coronavirus pandemic and spirituality in southwest Nigeria: A sociological analysis. *Heliyon*, 7(3), e06451.
21. Saleem, M., Abou Bakar, A. K. D., & Manzoor, Z. (2021). Impact of Perceived Severity of COVID-19 (SARS-COV-2) on Mental Health of University Students of Pakistan: The Mediating Role of Muslim Religiosity. *Frontiers in Psychiatry*, 12.
22. Turner, Bryan S. (1994). *Orientalism, postmodernism and globalism*: Routledge.

References

1. Afrasiabi, H., & Baharloe, M. (1399a AP). The consequences of inflation in the daily life of low-class youth. *Applied Sociology*, 31(4), pp. 23-44. [In Persian]
2. Afrasiabi, H., & Baharloe, M. (1399b AP). Suspense, fear and rethinking: young people's perception of social life in corona conditions. *Quarterly Journal of Interdisciplinary Studies in Humanities*, 12(2), pp. 123-143. [In Persian]
3. Bentzen, J. (2020). *In crisis, we pray: Religiosity and the COVID-19 pandemic*.
4. Boguszewski, R., & Makowska, M., & Boćewicz, M., & Podkowińska, M. (2020). The COVID-19 pandemic's impact on religiosity in Poland. *Religions*, 11. (12), 646.
5. Brooks SK., & Webster RK., & Smith LE., & Woodland L., & Wessely, S., & Greenberg, N., et al. *The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence*. SSRN Elec J. (2020) 395:912–20. doi: 10.2139/ssrn.3532534.
6. Chitsaz, M. J. (1399 AP). Corona and religiosity, challenges and analysis. *Journal of Social Impact Assessment*, (2), pp. 154-164. [In Persian]
7. Fazeli, N. (1399 AP). Corona crisis and cultural rethinking in Iran. *Quarterly Journal of Interdisciplinary Studies in Humanities*, 12(2), pp. 53-27. [In Persian]
8. Glock, Charles Y., & Stark, R. (1965). *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNall.
9. Harper, K. (1396 AP). *The corona virus is accelerating history*. (Tehaminejad, M. Trans.). Anthropology and culture. From: <https://anthropologyandculture.com>. [In Persian]
10. Melabi, M., & Saleh, M. M. (1400 AP). Corona and religiosity. *Journal of National Interest Studies*, 5(19), pp. 69-89. [In Persian]
11. Molteni, F., & Ladini, R., & Biolcati, F., & Chiesi, M., & Dotti Sani, G., & Guglielmi, S., & Maraffi, M., & Pedrazzani, A., & Segatti, P., & Vezzoni, C. (2021). "Searching for comfort in religion: insecurity and religious behavior during the COVID-19 pandemic in Italy", *European Societies*, 23(1): S704-S720.

12. Najani Hosseini, S. M. (1399 AP). The social and cultural consequences of the corona virus in the life of religious worlds; A sociological narrative of the attitudes and behaviors of religious activists and religious communities in the corona virus world. *Evaluation of social impacts*, 1(2), pp. 105-150. (Special letter on the consequences of the spread of the Corona virus, Covid-19). [In Persian]
13. Olonade, O. Y., & Adetunde, C. O., & Iwelumor, O. S., & Ozoya, M. I., & George, T. O. (2021). Coronavirus pandemic and spirituality in southwest Nigeria: A sociological analysis. *Heliyon*, 7(3), e06451.
14. Qadri, S., & Ure'ei, N. (1400 AP). Religion and religiosity and Covid-19: part of the problem, part of the solution. *Iranian Journal of Social Studies*, 14(4), pp. 105-76. [In Persian]
15. Ritzer, G. (1390 AP). *Sociological theory in the contemporary era of Tehran*: scientific publication. [In Persian]
16. Sadeghnia, M. (1389 AP). *Corona turned the hands of the most earthly people to heaven*. Rasa News Agency. From: <http://rasanews.ir/fa/news/646541>. [In Persian]
17. Saleem, M., & Abou Bakar, A. K. D., & Manzoor, Z. (2021). *Impact of Perceived Severity of COVID-19. (SARS-COV-2) on Mental Health of University Students of Pakistan: The Mediating Role of Muslim Religiosity*. *Frontiers in Psychiatry*, 12.
18. Serajzadeh, S. H. (1384 AP). *The challenges of religion and modernity: a sociological essay on religiosity and secularization*. Tehran: Tarhe No. [In Persian]
19. Shojaeizand, A. R. (1391 AP). *Sociology of religion*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
20. Sorkin, P. (1396 AP). *Man and society in disaster*. (Soltani Nejad, A. Trans.). Tehran: Sociologists. [In Persian]
21. Tajbakhsh, Q. (1399 AP). An Analysis of the new lifestyle in the post-corona era. *Strategic Policy Studies Quarterly*, 10(35), pp. 340-360. [In Persian]
22. Turner, Bryan S. (1994). *Orientalism, postmodernism and globalism*: Routledge.